

сомольських збораннях неоднократно піднімався питання про те, що деякі працюючі в «Інтуристе» молоді люди проводять вільний час в валютних барах і кафе, носять золоті хрестики і футболки імпортованого виробництва, слухають музику іноземних виконавців [21, л. 20-22; 22, л. 33]. С такими «рабами західного образу життя» велася виховна робота, однак в умовах системного кризи радянського суспільства 1980-х гг. особа успіха вона вже не мала.

Таким чином, після реформ періоду «оттепели», можливістю безпосередньо познайомитися з Радянським Союзом, в тому числі з Кримською областю, використали мільйони туристів з капіталістических і соціалістических країн. Однак вплив «холодної війни» на міжнародний туризм виразилося в яскраво вираженому ідеологічному протистоянні. При обслуговуванні гостей із-за кордону була широко організована пропаганда ідей соціалізму, яка велася спеціально підготовленими кадрами і суттєво впливала на програму подорожі, визначаючи як об'єкти показу, так і характер інформації, отримуваної при їх відвідуванні. В цьому сенсі система прийому іноземних туристів в Криму не являлася унікальною і діяла в межах загальносоюзних правил. При цьому деякі з наведених вище фактів змушують серйозно сумніватися в великій ефективності інформаційно-пропагандистської роботи з іноземними гостями Криму.

Істочники і література

1. Багдасарян В.Э., Орлов И.Б., Шнайден Й.И., Федюлин А.А., Мазин К.А. Советское зазеркалье: Иностранный туризм в СССР в 1930-1980-е гг. – М., 2007. – 256 с.
2. Попов А.Д. Край древних развалин и новых санаториев: деятельность «Интуриста» в Крымской АССР (1931-1941 гг.) // Вестник Московского государственного университета сервиса. Серия «Гуманитарные науки». – 2007. – № 2. – С. 111-115.
3. Его же. Маршруты «Интуриста» по Крымской АССР // Историческое наследие Крыма. – 2007. – № 20. – С. 202-208.
4. Государственный архив в Автономной Республике Крым (ГААРК). – Ф. П-1. – Оп. 1. – Д. 4169. – 32 л.
5. Там же. – Оп. 11. – Д. 119. – 95 л.
6. Крымская правда. – 1989. – 12 февраля.
7. ГААРК. – Ф. П-1. – Оп. 4. – Д. 1295. – 64 л.
8. Там же. – Ф. П-84. – Оп. 1. – Д. 423. – 109 л.
9. Там же. – Ф. П-1. – Оп. 12. – Д. 98. – 35 л.
10. Крымская правда. – 1982. – 24 февраля.
11. Там же. – 1984. – 25 апреля.
12. ГААРК. – Ф. П-1. – Оп. 4. – Д. 1422. – 174 л.
13. Там же. – Д. 273. – 28 л.
14. Там же. – Д. 2527. – 66 л.
15. Там же. – Д. 2002. – 15 л.
16. Там же. – Д. 2106. – 64 л.
17. Там же. – Д. 2305. – 123 л.
18. Там же. – Оп. 14. – Д. 102. – 9 л.
19. Там же. – Оп. 4. – Д. 162. – 8 л.
20. Курортно-рекреационное хозяйство Крыма: сезонность, занятость населения: Информационный материал. – Симферополь, 1990. – 100 с.
21. ГААРК. – Ф. П-8298. – Оп. 1. – Д. 28. – 57 л.
22. Там же. – Д. 32. – 35 л.

Радзівідло Я.І.

ПОЛОЖЕННЯ ХРИСТІЯН В КРИМУ ПІД ЧАС ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКОГО ПАНУВАННЯ

Сьогодні на території Криму йде активний процес відродження релігійного світогляду. У 2008 році на півострові діє 46 різноманітних конфесій. Найбільш багаточисельними серед них є православна церква та послідовники ісламу. На жаль, можна констатувати, що в останні роки існують деякі непорозуміння серед представників цих віросповідань. Тому вивчення історичного минулого цих конфесій дозволяє не тільки виявити причини цих непорозумінь, але й ужити заходи по їх корегуванню на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Мета статті – аналіз стосунків, що існували між християнами та мусульманами півострова у найбільш складні часи середньовіччя – у період турецького панування на території півострова.

При вивченні цього питання у статті використовувалися дослідження В.Х. Кондараки, Ф.А. Хартахая, М. Броневського та інших авторів.

Більшість дослідників, які вивчали питання взаємовідносин мусульман та християн у період турецького панування на теренах Криму підкреслюють, що у цей час відношення мусульман до християн півострову було досить протирічливим; віротерпимість їх полягала тільки в тому, що вони терпіли християн. Але

віротерпимі в мирні часи, татари досить жорстоко відносилися до християнських святинь під час військових дій.

У період турецького панування християни в Криму були елементом, позбавленим усілякої самостійності, вони відчували на собі елементи зневаги та навіть пригноблення, – татари ж були політично владні і при щонайменшому приводі, наприклад, небажанні розмовляти по-татарськи, палили церкви християн, руйнували монастирі, знищували ікони та книги. Християнські монастирі та храми у цей час по кілька разів було пограбовано. Християни були змушені уходити в ліси та влаштовувати храми в печерах. На християнських могильних каменях часто зустрічається напис: «зарізаний раб Божий».

У прикладі віротерпимості татар приводиться звичайно пошана до християнської святині Бахчисараю з боку хана Хаджі Девлет Гірея. Але цей дійсно віротерпимий хан виріс у Литві і пам'ятав, поза сумнівом, враження дитинства та юності.

З іншого боку, пошана татар до святинь Бахчисараю, про що говорить і польський письменник початку XVI століття Матвій із Мехова та російський письменник XVII ст. Андрій Лизлов, було винятковим.

Але, загалом, положення християнства в Криму в цей час було украй сумне. По словах М. Броневського [1], багато татарських мечетей було перероблено з християнських церков, а гробниці ханів – з християнських пам'ятників. На Мангупі, що був населений греками, татарами і караїмами, у 1578 році М. Броневський бачив тільки дві церкви, з яких одна була «абсолютно нікчемна». Херсонес був абсолютно спустілий, і Броневський бачив в нім одні розвалини, «гідні здивування башти», залишки водопроводу. Великий храм стояв без даху, залишався один грецький монастир. В Інкермані храми були покинуті, і він був нежилий. Існував ще Георгіївський монастир, куди стікалося населення в річне храмове свято.

Із здивуванням говорить Броневський про велику кількість зруйнованих церков на околицях Судака, але така ж безліч зруйнованих храмів була й по всьому узбережжю Криму і в гірській його частині, – залишки багатьох із них збереглися і до нашого часу.

Таку ж сумну картину стану християнства у Криму, яку дав нам Броневський, малює і російський священик Іаков, що був на півострові у 1634 – 1635 роках із посланником Двореніновим [2]. Відвідавши Інкерман, він детально описує бачену їм там печерну церкву, яка була розореною і покинутою.

Священик Іаков говорить і про інші печерні храми Криму, як про розорені мусульманами: «а по горцях (горам) багато християнських церков розорено ж, а проміж гір проживає вірмен і християн багато, але від насильства татарського благочестя вичерпалося». У інших печерах жили ще греки, а інші були порожніми. Далі він повідомляє: «у Перекопі була церква християнська (тобто грецька) вельми чудна і велика, нині ж зроблена костюлом; у Гезльові (Євпаторії) церква соборна християнська, зело велика і прикрашена, зроблена мечеттю; у Бахчисараї, де цар живе, християнська ж церква велика та висока зроблена мечеттю, цар ходить в неї по своїй вірі молитися. Еські-Юрт, від Бахчисараю з версту, церкви зело велика і прикрашена вельми була, нині ж зроблена мечеттю, а кладуться в ній кримські царі та царевичі. Біля тих місць багато християнських церков, інші розорені ж, а в інших служби здійснюються і до днесь від Грек».

Херсонес в цей час був в такому запустінні, що пам'ять про нього зовсім затихнула.

«Головною опорою знесиленого християнства в Криму був скит Бахчисараю з іконою Божої Матері, що знаходився, що особливо чудово, в самому центрі магометанства. Але і він дуже бідував і посилав часті прохання про пожертвування в інші країни. У XVI столітті при Московському царі Федорі Іоанновичі давалося йому по 15 рублів в рік «руги». У 1681 році «титар грецького монастиря в Бахчисараї на Солончаку» просив государя Московського «про піклування оної церкви грошовою платнею». Постійна «платня і руга» від Московських государів, судячи по грамоті царя Бориса Годунова, мали й інші церкви в Криму: св. Феодора Стратілата, св. Георгія та Михайла. Бідували монастирі Вайлейський (нині Качикальєн), Біасальський і ін.

У такому ж жалюгідному становищі був і Георгіївський монастир, що видно, наприклад, з прохання митрополита Серафима 1637 р. до царя Михайла Федоровича із скаргою на розорення з боку татар і проханням про милостині, риз та церковних судин.

«Християни об'єдналися в щільні громади, єпископи були і вищими пастирями їх, і радниками, і суддями. Число церков поступово зменшувалося, залишки і розвалини їх, що небагато збереглися до цих пір в цілому вигляді вражають і своїми невеликими розмірами і убозтвом. Це швидше кам'яні хатини. Ніяких дорогоцінних предметів начиння церковного до нас не дійшло, та їх і не могло бути в татарську епоху. Священні судини і інші священні предмети робилися із заліза і червоної міді; замість свічників використовувалися високі кам'яні колонки з плоским верхом, на які ставилися лампадки і свічки, що виготовлялися парадними. Небіжчики хоронилися навколо храмів, священнослужителі у вівтарів».

Ф.А. Хартахай констатує: «Християнство в Криму поступово тануло унаслідок тиску, гніту, дикого нахабства і сваволі з боку пануючого елемента з чужою культурою. Податі з християн стягалися в більшій кількості, чим з татар; християни (та євреї) платили ханові особливу поголовну подать (харадж), таку, що складала вельми важливе джерело ханських доходів, платили шлюбні податі, і часто піддавалися непосильним податкам, розоренню і тортурам, особливо у військовий час. Не будучи рабами, вони мало чим відрізнялися від рабів, складали відкупну статтю, що надається особливим відкупникам. Вони були позбавлені строгого заступництва законів, і сильний татарин майже безкарно грабував слабого грека. Християн винажували важкими роботами, часто безкоштовно по цілих місяцях, при чому вони виконували і роботу худоби» [3].

Хартахай, який дав похмуру картину положення християн в Криму під гнітом татар, говорить про те, що народна поезія маріупольських греків, це краще джерело для історії матеріального і духовного побуту

християн в Криму, цілком відображає їх життя до переселення до Приазов'я і повна описів грабежів і насилля над християнами. За способом життя греки майже нічим не відрізнялися від татар: споруди, їжа, господарський побут, навіть поняття були татарськими. Мова та звичаї представляли суміш грецького з татарським. Мова до того збідніла, що, зі слів Хартахая, зробилася нездатною для виразу відвернутих понять. Більшість говорила тільки по-татарськи. На турецько-татарській мові, але грецькими буквами писалися грамоти і розпорядження митрополитів, навіть церковні книги. Так писав і останній грецький митрополит Ігнатій і економ його протоієрей Тріфіллії. У народі панувало повне неучтво і отупіння. Шкіл не було зовсім. Само духовництво знаходилося в неучтві, було ледве грамотне. Воно терпіло всякого роду образи, приниження та побори. Наприклад, татарські чиновники, по словах Кондараки, [4] об'їжджаючи села за зборами податей, звичайно зупинялися у священика, який, окрім всякого пригостання, повинен був сплатити ще за честь «Тиш параси», тобто внести плату за дію зубів, за те, що благородні гості утрудняли свої зуби в його будинку.

За законами Криму, хан не міг терпіти в своїх областях християнських священиків, які не були б прислані з Константинополю або не походили з скореного населення. Внаслідок цього, з Московської та Литовської держави не могли приходити сюди духовні особи. Всі готфейські (готські) єпископи були прибульці з Константинополя.

Обов'язки кримських (готських) митрополитів з управління православними християнами встановлювалися спеціальними фирманами (грамотами), видаваними турецькими султанами, які відповідали законам шаріату у відношенні до іновірців. У цих грамотах можна знайти украй обмежені і принизливі «дозволи», що стосуються проведення внутрішньоцерковних обрядів і служб. Так, зокрема, А.І. Маркевич згадує фирман султана Мустафи, виданий в 1759 році «за проханням Константинопольського патріарха Серафима митрополитові Гедеону за звичайний подарунок, тобто грошовий внесок на Готську єпархію, у якому митрополитові дозволяється носити жезл, дозволяється йому і його духовництву в своїх будинках голосно читати Євангеліє, а в будинках знатних людей відправляти богослужіння тільки без лампад, без свічок, без кадила, без жезла і не одягається в ризи, не сідаючи в крісла. Сам же султанський фирман «був тільки на папері хороший і обов'язковий для підлеглих митрополитові, але він аніскільки не забороняв мусульманам грабувати, ображати і мучити християнське духовництво» [5].

А.І. Маркевич наводить інший вельми цікавий приклад із книги кадийських вирішень Мангупського кадилаку за 1686–1710 роки, коли в селі Богатир для винесення хреста з будинку померлого християнина (ймовірно молитовного будинку) і його перенесення в іншій, був потрібний дозвіл кадія (мусульманського судді) [6].

М.Феофілов, посилаючись на щоденник протоієрея Трефіллія, другої особи після митрополита Ігнатія, повідомляє, що «християнам заборонено було навіть ставити хрести на церквах» [7]. Також вішати дзвони «мусульмани у володіннях своїх, ні в якому разі християнам не дозволяли» [8]. Церкви, що діють, не повинні були мати «зовні огорожі».

«Непохвала церквам безпутних ченців» – такою презирливою фразою нагороджує турецький вельможа і мандрівник XVII в. Евлія Челябі християнські святині і духовництво Бахчисараю [9].

На територіях кадиліків, що належали імперії Османа, її піддані – християни через кожні п'ять років повинні були платити особливі податі малолітніми хлопчиками, які призначалися для поповнення корпусу яничар.

У кримських татар були старші вчителі – турки-османи, які своїм прикладом показували, як необхідно поступати з мирними християнами під час війн. Так, в 1774 році проти російських військ на допомогу татарам і для захисту своїх володінь в Криму в Алушті висадився крупний турецький десант. «Ось що говорять про це люди похилого віку, греки: „Турки, керовані Аджи Алі пашою висадилися в Алушті, але перш ніж зважитися йти вперед на допомогу одновірцям (татарам), зробили напад на мирних християн, своїх же підданих, що жили на березі моря до Ялти. Тисячі зробилися їх жертвою. В околицях Гурзуфа було убито до 1500 чоловік з грецьких сімейств. Потім турки проникли до Ялти в недільний день, коли християни здійснювали богослужіння. Варвари, за порадою Ходжаві і сина її Делі-балта, наказали закрити двері храму і, підкопавши під неї мину, висадили церкву з народом в повітря. Ніхто не залишився в живих, окрім дивом врятованої дружини священика. Церква була однією з найвеличезніших на південному березі і могла вміщати близько 500 чоловік. Це був останній варварський подвиг турок на південному березі» [10].

Таким чином, коротко проаналізувавши спогади авторів, які на свої очі бачили руйнацію християнських святинь та відношення мусульман до християн у період турецького правління у Криму, можна сказати, що коріння деяких непорозумінь між християнами та мусульманами півострова мають довготривалу історію та сформовані вже на підсвідомості.

Джерела та література

1. Броневский Мартин - польский писатель и дипломат 2-й половины XVI в., составивший описание посещения им дважды Крыма. Его «Описание» является одним из лучших источников по истории татар Крыма.
2. Сказание священника Иакова. Записки Одесского общества истории и древностей. Т. II. – Одесса. 1850. – С.685–692.
3. Хартахай Ф.А. Христианство в Крыму. Цит. соч.
4. Кондараки В.Х. – известный крымский краевед, историк XIX в. автор целого ряда универсальных энциклопедических трудов. Его книжное наследие составляет более 20 томов и около 135 публикаций в периодической печати.
5. Кондараки В.Х. История христианства в Тавриде до присоединения к России. – Одесса. 1871. – С.26.

6. Маркевич А.И. К вопросу о положении христиан во время татарского владычества. Цит. соч. – С.530.
7. Феофилов М. Исторический очерк христианства в Крыму // Таврические епархиальные ведомости. – 1898. – № 8. – С.611.
8. Мурзакевич Н. Пребывание иезуитов в Крыму. Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 4. – Одесса. – С.467.
9. Книга путешествия. Турецкий автор Эвлия Челяби о Крыме (1666 – 1667 гг.). Перевод и комментарии Е.В.Бахревского. Крымское отделение Института востоковедения и Национальной Академии Наук Украины. – Симф. 1999. – С.53.
10. Кондаракис В.Х. Универсальное описание Крыма. Цит. соч. – С.201.

Тонконог О.І.

ВІДНОВЛЕННЯ НАВЧАННЯ В ОСВІТЯНСЬКИХ ЗАКЛАДАХ У ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1943 - 1945 РР.)

В українській історичній науці розвиток освітніх установ протягом 1943 – 1945 рр. висвітлено лише фрагментарно. Деякі дослідники у монографіях, присвячених історії війни, розглядали процес відбудови навчальних закладів у контексті загального відродження українських міст.

У виданнях радянських учених підкреслювалася роль партії та громадськості у відновленні навчання у зруйнованих війною містах [7, с.284]. Увага акцентувалася на значних досягненнях у ході відродження радянської освіти, але дуже стисло відтворювалися складні матеріально-побутові умови існування українських шкіл, технікумів, вузів [7, с.283].

Зокрема, заходи уряду і допомога союзних республік, спрямовані на відбудову шкіл УРСР, згадуються у праці під редакцією Назаренка; узагальнено відновлення діяльності навчальних закладів на завершальному етапі війни подається у фундаментальному, багатотомному виданні, присвяченому історії міст і сіл УРСР [7, с. 284; 5, с. 496; 11, с. 123, с. 278]. Окремі регіональні дослідження зображують відновлення освітньої сфери на прикладі окремих міст [2, с. 486]. Проте до цього часу в історичній літературі достатньо не висвітлено особливості розвитку освіти у 1943 - 1945 рр. та роль діяльності навчальних закладів у підвищенні загального культурного рівня населення.

Актуальність даної проблеми зумовлена необхідністю об'єктивного висвітлення зазначеної теми в історичній літературі.

Більш детальне висвітлення цієї малодослідженої сторінки воєнної історії можливе лише за умови вивчення архівних документальних матеріалів, спогадів очевидців подій.

Основною **метою** статті є дослідження відновлення освітньої сфери протягом 1943 – 1945 рр., залучення до наукового обігу нового документального матеріалу з української історії.

Дана публікація є однією із спроб у переосмисленні зазначеної теми і знайде свій розвиток у подальших дослідженнях з історії України.

Уже в ході визволення української території від нацистських окупантів відбувалося відновлення діяльності установ освітньої сфери, які за попередні роки війни були у значній мірі зруйнованими, пошкодженими,

знищеними. На це була спрямована політика уряду: Народний комісар освіти видав наказ про поновлення навчання в усіх класах початкових, неповних середніх та середніх шкіл [13, с. 4 зв.]. Для здійснення на практиці такої постанови відділи народної освіти за активної участі вчителів і місцевого населення приступили до відновлення шкільної мережі. Зокрема, київський міськком і райкоми партій, міські і районні Ради депутатів трудящих доклали великих зусиль з метою охоплення навчанням усіх дітей шкільного віку [3, с. 380].

У більшості випадків силами педагогів, учнів та батьківських колективів проводилися капітальні ремонти, відбудовувалися напівзруйновані навчальні приміщення, що супроводжувалося великими складнощами. Прикладом цього може стати Переяслав-Хмельницька школа № 2, з якої свого часу було вивезено 35 підвід мін та німецьких снарядів [1, с.10]. Спогади свідків тих часів доносять до нас кризь призму історії інформацію про те, що колективи даного міста звільняли від сміття та руїн територію та приміщення бурси, педагогічної школи [8].

Важливою проблемою була нестача необхідного матеріалу, який громадяни часом змушені були діставати у природних умовах. Зокрема, глину для здійснення ремонту Переяслав-Хмельницької школи № 1 діставали на березі Дніпра [34].

Не дивлячись на всі складнощі воєнної доби, у навчальних закладах розпочиналися заняття учнівських та студентських колективів [19, с. 28]. У ході висвітлення даної теми на основі історичних фактів можна стверджувати те, що освітні заклади України розпочали навчання у різні часові терміни [19, с. 14]. У листопаді та грудні 1943 р. у Дніпропетровську відновили діяльність майже всі вищі заклади освітньої сфери. Крім того, розпочали роботу місцеві середні спеціальні навчальні заклади. По вулиці Шевченка, 21 відкрився Дніпропетровський землевпорядний технікум, по вул. Кірова, 33 – фельдшерсько-акушерська школа. Торговельно-кооперативний технікум тимчасово зайняв приміщення театральном-музичного училища. [2, с. 486]. Гірничий інститут (нині Національний гірничий університет) відремонтував свої приміщення і розпочав підготовку студентів [2, с. 485]. У 1943 р. у Дніпропетровську почало діяти всього 9 шкіл, а згодом ще три [2, с. 486].

Київські школи розпочали навчання з 1 грудня 1943 року. До кінця 1943 - 1944 навчального року функціонувало 66 столичних шкіл (19 середніх, 39 неповних середніх і 8 початкових), у яких налічувалося 21321 учень [3, с. 380].

Наприкінці 1943 року розпочалися заняття у 7 середніх і неповних середніх чернігівських школах. У 1943 – 1944 навчальному році в учительському інституті, створеному на базі довоєнного педагогічного, здобувало освіту